

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990

Bloem, F.

Citation

Bloem, F. (2010, June 10). *Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

BEDACHTZAME REVOLUTIONAIREN

Omslag: fragment van de *Böhmer Forest*-kaart (nr. 231) van de Amerikaanse luchtmacht

Gedrukt bij Ridderprint

Bedachtzame revolutionairen

Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990

Proefschrift

ter verkrijging van

de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,

op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,

volgens besluit van het College voor Promoties

te verdedigen op donderdag 10 juni 2010

klokke 16.15 uur

door

Filip Bloem

geboren te Leiderdorp

in 1973

Promotiecommissie

Promotor: Prof.dr. M.E.H.N. Mout

Overige leden: Prof. dr. F.W. Boterman (Universiteit van Amsterdam)
Dr. P.G.C. Dassen
Prof.dr. H. Renner (Rijksuniversiteit Groningen)
Prof.dr. H. te Velde

Ignorance is the first requisite of the historian.
-Lytton Strachey-

Inhoudsopgave

INLEIDING	9
I COMMUNISME EN OPPOSITIE IN DE DDR EN TSJECHOSLOWAKIJE	25
De interne tegenstrijdigheden van het sovjetcommunisme	25
‘Tsjechisch’ en ‘Duits’ communisme	31
Machtsovername	31
Machtsuitoefening	32
Communisme en nationale identiteit	34
Oppositie aan het eind van de jaren zeventig	38
De voorgeschiedenis van <i>Charta 77</i>	39
Het ontstaan van politiek alternatieve groepen in de DDR	46
De verschillende generaties binnen de oppositie	51
Intellectuelen en krakers, ballingen en <i>Ausreiser</i>	59
II DE NASCHOKKEN VAN 1968	65
Ex oriente lux?	67
De vele gezichten van de Praagse Lente	68
<i>Die Alternative</i>	79
Eurocommunisme	85
‘Marx is nog niet helemaal dood’	89
III VREDE VERSUS MENSENRECHTEN	99
Vijf voor twaalf	100
‘Vrede’ en ‘mensenrechten’ in het sovjetcommunisme	100
De (on-)deelbaarheid van vrede	102
‘München’ versus <i>Stunde Null</i>	113
Naar een blokvrij Europa	117
Bondgenoten over de muur	117
Verschuivende posities	124
IV VOORBIJ OOST EN WEST	131
Spiegel van het Westen	133
De ontpersoonlijkte mens	134
De parallelle polis	139

Tussen de Derde Wereld en Midden-Europa	144
Universele <i>Betroffenheit</i>	144
Nationaal, anationaal, Midden-Europees	147
Van milieuactivisme naar oppositie	154
De communisten en het milieuvraagstuk	155
Groene tegengeluiden	157
V SCHEUREN IN HET IJS	163
Reform von oben: Michail Gorbatsjov en de perestrojka	165
De oppositie en Gorbatsjov	166
Twijfels bij de perestrojka	173
De partij in beweging?	177
Oude vragen, nieuwe antwoorden	184
Het ghetto uit	186
De verjonging van Charta	186
Het O-woord	192
VI REVOLUTIE, REVOLUTIE	203
Preludes	204
De oppositie en de revolutie	216
Amateurs in de politiek	221
CONCLUSIE	229
AFKORTINGEN	234
BRONNEN EN LITERATUUR	236
PERSONENREGISTER	264
SUMMARY	268
CURRICULUM VITAE	274

Inleiding

Het waren geen revolutionairen die in de zomer van 1989 bij een afgelegen buitenhuis in de Oost-Duitse streek Mecklenburg bijeenkwamen, zo zouden ze zichzelf tenminste nooit genoemd hebben. Leden van de *Solidarische Kirche*, een netwerk van kritische theologen binnen de protestantse kerk, verzamelden zich in de buurt van het dorpje Stuer-Winkel voor hun jaarlijkse zomeracademie, waarbij dat jaar intensieve discussierondes over de nationale identiteit van de DDR op het programma stonden. Ter ontspanning speelden de aanwezigen 's avonds een spel dat uitging van een fictief scenario: het communistische bewind trad plotseling af en er werd een dringend beroep op de oppositie gedaan om het bestuur van het land op zich te nemen. Via briefjes werden de ministersposten verdeeld en de deelnemers moesten ter plekke hun eerste toespraak improviseren.¹ Het spelletje is typerend voor het soort mensen waar dit boek over gaat. Oppositie en verzet tegen communistische regimes worden doorgaans geassocieerd met grote persoonlijke offers, meedogenloze vervolging en zelf gemaakte, op slecht papier gedrukte tijdschriften, maar hadden ook een speelse kant die minder bekend is. Oost-Duitse en Tsjechische dissidenten woonden in landen waar de macht ruim veertig jaar in handen was van de communistische partij, die zichzelf als de belichaming van de volkswil afficheerde en geen serieuze tegenspraak duldde. In deze vijandige omgeving zochten zij steun bij elkaar en probeerden, tegen de verdrukking in, na te denken over de problemen waarmee hun land te kampen had en over manieren iets te veranderen. Al geloofde nauwelijks iemand, inclusief zichzelf, dat ze het ooit voor het zeggen zouden krijgen, toch speelden groepen als de *Solidarische Kirche* soms letterlijk met de gedachte echte invloed te kunnen uitoefenen. En sneller dan iemand die zomer had kunnen denken, zouden sommige van de deelnemers aan het rollenspel hun intrek op ministeries nemen.

Het vertrekpunt van dit onderzoek is de uitzonderingspositie die in veel literatuur over oppositiebewegingen in Midden-Europa aan de Oost-Duitse oppositie wordt gegeven. Met 'oppositie' wordt hier het circuit van vredes-, milieu- en mensenrechtengroeperingen bedoeld dat eind jaren zeventig opkwam en dat in 1989 aan de basis stond van de burgerbewegingen die bij de val van het communistisch regime op de voorgrond stonden. Die uitzonderingspositie heeft betrekking op twee punten. In de eerste plaats wordt de invloed die oppositiegroepen als *Neues Forum* hebben gespeeld bij de machtswisseling van 1989 sterk gerelativeerd. De massale uittocht van DDR-burgers en de daaropvolgende demonstraties zouden veel belangrijker zijn geweest voor het einde van de DDR dan de activiteiten van de oppositiegroepen. De laatsten functioneerden in de herfst van 1989 weliswaar als spreekbuis van de maatschappelijke onvrede en voerden in die hoedanigheid ook onderhandelingen met

¹ Dorothea Höck, 'Gemeinsam solidarisch Handeln. Zusammenarbeit in der Opposition am Beispiel von AKSK und der Gruppe 'Absage an Praxis und Prinzip der Abgrenzung'' in: Joachim Goertz ed., *Die Solidarische Kirche. Erfahrungen Erinnerungen Erkenntnisse* (Berlijn 1999) 55-70, aldaar 60.

het regime, maar zouden in feite allerm minst representatief zijn geweest voor de Oost-Duitse bevolking. Dat werd pijnlijk duidelijk bij de verkiezingen van maart 1990, toen de oppositiegroepen, die niet overliepen van enthousiasme voor de Duitse eenwording, electoraal werden weggevaagd.²

In de tweede plaats is het volgens sommige auteurs maar de vraag of ‘oppositie’ wel een juist begrip is voor de Oost-Duitse personen, groepen en organisaties die daar doorgaans mee worden aangeduid. Voor het merendeel van hen gold dat ze uit waren op een hervorming van het socialisme en niet op de afschaffing ervan. Net als de kritische, maar tot het einde toe loyale schrijvers als Christa Wolf en Stefan Heym zouden zij altijd aan socialistische idealen blijven vasthouden. Zij waren daarom volgens de politicoloog Mark Thompson geen anticommunistische dissidenten zoals elders in Oost-Europa, maar socialistische revisionisten.³

Uit dit socialistisch engagement concluderen diverse onderzoekers dat de oppositiegroepen in de DDR maar weinig belang hebben gehecht aan de idealen van een democratische rechtsstaat naar Westers voorbeeld.⁴ De Britse historicus Michael Burleigh noemt de inzet van de Oost-Duitse alternatieve groepen voor thema’s als vredespolitiek, milieuvervuiling en de armoede in de Derde Wereld ‘depressingly provincial’ in vergelijking met het compromisloze vrijheidsstreven van bijvoorbeeld de Poolse oppositie.⁵ Zijn Duitse collega Martin Jander meent zelfs dat de ideeënwereld van de DDR-oppositie doordrenkt was van romantisch-utopische sentimenten en daarmee aanknoopte bij een lange Duitse traditie van antidemocratisch en antiwesters denken. Dit zou met name blijken uit de kritiek die oppositiegroepen in de DDR geregeld uitten op het decadente en consumptiegerichte karakter van de Westerse samenleving en uit hun reserves ten opzichte van de parlementaire democratie. Dergelijke opvattingen zouden voortborduren op vooroorlogse tradities die in de DDR konden voortbestaan omdat daar, anders dan in West-Duitsland, de afrekening met het nationaal-socialisme niet gepaard is gegaan met grondig zelfonderzoek.⁶

Een terugkerend element in de kritische literatuur over de DDR-oppositie zijn verwijzingen naar dissidenten uit de nabijgelegen landen Hongarije, Polen en Tsjechoslowakije.⁷ Die zouden talrijker en invloedrijker zijn geweest dan in de DDR.⁸ Mede

² John Torpey, *Intellectuals, socialism and dissent: the East German opposition and its legacy* (Minneapolis 1995) 124-125.

³ Mark R. Thompson, ‘Die ‘Wende’ in der DDR als demokratische Revolution’, *Aus Politik und Zeitgeschichte* (1999) B 45, 15-23, aldaar 15-16.

⁴ Eckhard Jesse, ‘Artikulationsformen und Zielsetzungen von widerständigem Verhalten in der Deutschen Demokratischen Republik’ in: Deutscher Bundestag ed., *Materialien der Enquete-Kommission ‘Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland’ VII/1* (Frankfurt am Main 1995) 987-1030, aldaar 1023-1025.

⁵ Michael Burleigh, *Sacred causes. Religion and politics from the European dictators to Al Qaeda* (Londen 2006) 445.

⁶ Martin Jander, *Formierung und Krise der DDR-Opposition. Die ‘Initiative für unabhängige Gewerkschaften’ - Dissidenten zwischen Demokratie und Romantik* (Berlijn 1996) 33-37.

⁷ De andere communistische landen in Europa (Joegoslavië, Roemenië, Bulgarije en Albanië) blijven doorgaans buiten beschouwing. Eén van de weinige studies die wel een breder perspectief hanteert is: Jan Wielgohs en Detlef Pollack ed., *Dissent and opposition in communist Eastern Europe. Origins of civil society and democratic transition* (Aldershot en Burlington 2004).

daarom zouden zij wel een bepalende rol hebben gespeeld in de machtsoverdracht van 1989 en niet slechts achter de feiten aan hebben gelopen.⁹ Dit succes zou te danken zijn geweest aan het feit dat Oost-Europese dissidenten niet hervorming van het socialisme, maar naleving van de mensenrechten tot hun kernthema hadden gemaakt.¹⁰

Waarom is dit in de DDR niet gebeurd? Volgens een invloedrijke these van de socioloog Christian Joppke werd mensenrechtenactivisme in Midden-Europa vrijwel altijd gekoppeld aan een burgerlijke, op rechten georiënteerde vorm van nationalisme. De strijd voor mensenrechten en de strijd voor nationale zelfbeschikking kwamen zo in elkaars verlengde te liggen, bijvoorbeeld in de vorm van een beroep op het recht op nationale zelfbeschikking. Dit nationale discours, dat in andere landen van het Oostblok zo'n krachtige bron voor kritiek op het communisme bleek, was in de DDR echter dankzij het nazi-verleden dusdanig besmet, dat het onbruikbaar was. Daar kwam bij dat het DDR-regime zich uitsluitend in termen van de communistische ideologie legitimeerde. Zij was geen nationale staat, maar een ideologisch project. Alleen al het feit dat de mensen achter de Oost-Duitse oppositiegroepen er bewust voor kozen om in de DDR te blijven, geeft volgens Joppke aan dat zij een basale loyaliteit ten opzichte van het regime voelden. Daarmee zou de DDR-oppositie een uitzonderingspositie in het Oostblok hebben ingenomen: '...the exceptionalism of East German regime opposition consists of the fact that the decisive step from revisionism to dissidence as highest form of communist opposition politics was not taken'.¹¹

De scherpe kritiek op de Oost-Duitse oppositie is niet onweersproken gebleven en er zijn vraagtekens geplaatst bij de veronderstelde kloof tussen oppositie in de DDR en oppositie in de andere Midden-Europese landen.¹² Toch zijn de verschillen en overeenkomsten tussen de Oost-Duitse dissidenten en die uit Hongarije, Polen en Tsjechoslowakije maar zelden systematisch onderzocht. Zo laat Barbara Falk in haar boeiende onderzoek naar dissident denken in Midden-Europa de DDR buiten beschouwing.¹³ Winfried Thaa bestrijkt in *Wiedergeburt des Politischen* (1996) wel de gehele regio, maar maakt geen echte vergelijking en concentreert zich vooral op het revolutiejaar 1989.¹⁴ Er zijn wel, in het spoor van de Duitse Eenwording en de daaruit voortvloeiende behoefte aan nieuwe *gesamtdeutsche* geschiedschrijving, verschillende studies met een Duits-Duits perspectief verschenen.¹⁵ Vergelijkend onderzoek naar de DDR en andere Oostbloklanden vindt echter weinig plaats.¹⁶

⁸ Eckhard Jesse, 'War die DDR totalitär?' *Aus Politik und Zeitgeschichte* B 40 (1994) 12-23, aldaar 16.

⁹ John Torpey, 'Two movements, not a revolution: exodus and opposition in the East German transformation, 1989-1990', *German Politics and Society* nr. 26 (1992) 21-42, aldaar 37-38.

¹⁰ Jesse, 'Artikulationsformen und Zielsetzungen', 1029-1030.

¹¹ Christian Joppke, *East German Dissidents and the Revolution of 1989. Social Movement in a Leninist Regime* (Houndsmill 1995) 28.

¹² Met name Karsten Timmer en Detlef Pollack menen dat deze verschillen overdreven worden. Karsten Timmer, *Vom Aufbruch zum Umbruch: Die Bürgerbewegung in der DDR 1989* (Göttingen 1999) 37-42. Detlef Pollack, *Politischer Protest. Politisch alternative Gruppen in der DDR* (Opladen 2000) 13-21.

¹³ Barbara J. Falk, *The dilemmas of dissidence in East-Central Europe* (Budapest en New York 2003).

¹⁴ Winfried Thaa, *Die Wiedergeburt des Politischen. Zivilgesellschaft und Legitimitätskonflikt in den Revolutionen von 1989* (Opladen 1996).

¹⁵ Zie bijvoorbeeld: Arnd Bauerkämper en Martin Sabrow ed., *Doppelte Zeitgeschichte: deutsch-deutsche Beziehungen 1945-1990* (Bonn 1998). Christoph Kleßmann en Hans Misselwitz ed., *Deutsche Vergangenheiten -*

In deze studie worden Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen met elkaar vergeleken omdat zij in landen opereerden die, bij alle verschillen die ook aan bod zullen komen, enkele structurele overeenkomsten vertoonden die van grote invloed waren op de ontwikkelingsmogelijkheden voor oppositie. Gelegen aan de frontlijn van de Koude Oorlog werden de DDR en Tsjechoslowakije geleid door partijen die tot het eind toe hard optraden tegen politiek afwijkende geluiden. In hun gezaghebbende typologie van dictaturen rangschikken Juan Linz en Alfred Stepan beide landen onder ‘frozen post-totalitarianism’.¹⁷ Daarmee bedoelen ze een systeem dat de leiderscultus en de willekeurige terreur van klassieke totalitaire regimes achter zich heeft gelaten, dat andersdenkenden maatschappelijk isoleert in plaats van ze op te sluiten, maar waar alle machtsmiddelen onveranderlijk in handen van het regime blijven. Terwijl de communistische partijen van Polen en Hongarije – landen met ‘mature post-totalitarianism’ in de woorden van Linz en Stepan – pragmatische fracties hadden die in de jaren tachtig ontvankelijker werden voor gesprekken met de oppositie, bleven de *Sozialistische Einheitspartei* (SED) en de *Komunistická Strana Československa* (KSČ; Communistische Partij van Tsjechoslowakije) onverzoenlijk.¹⁸ Deze orthodoxe lijn werd gekoppeld aan een economisch-sociaal beleid dat met lage prijzen voor de eerste levensbehoeften en investeringen in consumptiegoederen de bevolking tevreden moest houden. Grote sociale onrust zoals in Polen, waar een pakje boter een felbegeerd product was, bleef dan ook uit. In combinatie met de bereidheid dissidenten consequent het leven zuur te maken, zorgde deze strategie ervoor dat de oppositiebewegingen relatief klein en maatschappelijk geïsoleerd bleven. De dreiging van represailles maakte het voor doorsnee burgers weinig aantrekkelijk zich bij oppositiegroepen aan te sluiten of zelfs maar contact met hen te hebben. In de DDR functioneerde de protestantse kerk nog als een soort buffer tegen overheidsingrijpen, maar ook daar was de harde kern van activisten tot ver in de jaren tachtig niet groter dan hooguit enkele duizenden, aangevuld met een vergelijkbaar aantal sympathisanten dat hand- en spandiensten verrichtte.

De DDR en Tsjechoslowakije waren beide gemankeerde natiestaten. De nationale identiteit van de DDR was nooit vanzelfsprekend en veel Oost-Duitsers voelden zich niet zonder meer DDR-burgers, terwijl in Tsjechoslowakije twee naties samen één staat deelden. De Slowaakse oppositie zal in dit onderzoek grotendeels buiten beschouwing worden

eine gemeinsame Herausforderung: der schwierige Umgang mit der doppelten Nachkriegsgeschichte (Berlijn 1999).

¹⁶ Dit gemis wordt ook geconstateerd in: Christoph Kleßmann en Martin Sabrow (1996). ‘Zeitgeschichte in Deutschland nach 1989’, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 46 (1996) nr. 39, 3-14, aldaar 11-12. Hermann Weber, ‘Zehn Jahre historische Kommunismusforschung. Leistungen, Defizite, Perspektiven’, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 50 (2002) 611-633, aldaar 629. Wel verschijnt er recentelijk meer van dit soort onderzoek. Zie bijvoorbeeld: Jan C. Behrends, *Die erfundene Freundschaft: Propaganda für die Sowjetunion in Polen und in der DDR* (Keulen en Weimar 2006).

¹⁷ Juan J. Linz en Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore 1996) 47.

¹⁸ Linz en Stepan, *Problems of democratic transition*, 42.

gelaten.¹⁹ Zij ontwikkelde zich in hoge mate onafhankelijk van de Tsjechische oppositie, wat symbolisch is voor de in veel opzichten aparte wegen die beide volken bewandelden. De in de Eerste Republiek gelanceerde fictie van één Tsjechoslowaakse natie, waarin geen plaats was voor de Slowaken als apart volk, heeft nooit wortel geschoten.²⁰ Dat werd in 1968 definitief erkend met federalisering van het staatsbestel, één van de weinige hervormingen die de inval van de Sovjet-Unie en haar bondgenoten heeft overleefd. In Slowakije, waar het verlangen naar nationale autonomie sterker was dan de vooral in Tsjechië levende drang naar democratisering, was de teleurstelling over de onderdrukking van de Praagse Lente daarom minder groot.²¹ De op de inval volgende zuiveringen van partij, bestuur en cultureel leven waren in Slowakije relatief mild, waardoor er niet zo'n grote groep potentiële dissidenten ontstond als in Tsjechië. Maar ook culturele verschillen waren van invloed op de ontwikkeling van oppositie. Terwijl de katholieken in de Tsjechische oppositie een bescheiden rol speelden, was er in Slowakije nauwelijks oppositie die niet katholiek gekleurd was.²² Dat de oppositiebewegingen in beide landsdelen los van elkaar stonden, blijkt ook wel uit de lijst met handtekeningen onder het oprichtingsmanifest van de mensenrechtenbeweging *Charta 77*, waar op een enkele uitzondering na slechts Tsjechische namen op prijkten.

Enkele aanzetten tot een vergelijking van de Tsjechische en Oost-Duitse oppositie zijn al gegeven. In *Dissidenten und Bürgerbewegung. Ein Vergleich zwischen DDR und Tschechoslowakei* (1999) bekijkt Annabelle Lutz de motivatie van dissidenten.²³ Lutz baseert zich voornamelijk op interviews en ontwikkelt een bruikbaar generatiemodel, dat later aan bod zal komen. Ze laat de historische ontwikkeling van de dissidente denkbeelden echter buiten beschouwing. Lutz onderzoekt waarom mensen de ingrijpende beslissing namen actief te worden in oppositiegroepen, maar gaat nauwelijks in op de inhoud van die oppositie. De Duitse socioloog Helmut Fehr doet dat wel in enkele vergelijkende studies over de oppositiebewegingen in Midden-Europa.²⁴ Fehr stelt dat de Oost-Duitse oppositie geen doordacht alternatief maatschappijmodel had. In andere landen ontwikkelden dissidenten het ideaal van een *civil society*, waarin pluralisme, autonomie voor maatschappelijke organisaties

¹⁹ Zie voor de geschiedenis daarvan: Ingrid Antalová ed., *Verejnost' proti násiliu 1989-1991* (Bratislava 1998). Jan Pešek en Soňa Szomolányi ed., *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky* (Bratislava 1999).

²⁰ Elisabeth Bakke, *Doomed to failure? The Czechoslovak nation project and the Slovak autonomist reaction 1918-38* (Oslo 1999).

²¹ Sharon L. Wolchik, 'Czechoslovakia' in: Joseph Held ed., *The Columbia history of Eastern Europe in the twentieth century* (New York 1992) 119-163, aldaar 134-137.

²² Beata Blehova, *Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei* (Wenen 2006) 41. Over de katholieke oppositie in Slowakije is veel geschreven door Ján Šimulčík, bijvoorbeeld: *Katolícka cirkev a nežná revolúcia 1989* (Prešov 1999).

²³ Annabelle Lutz, *Dissidenten und Bürgerbewegung : Ein Vergleich zwischen DDR und Tschechoslowakei* (Frankfurt am Main en New York 1999).

²⁴ Helmut Fehr, 'Von der Dissidenz zur Gegen-Elite. Ein Vergleich der politischen Opposition in Polen, der Tschechoslowakei, Ungarn und der DDR (1976 bis 1989)' in: Ulrike Poppe, Rainer Eckert en Ilko-Sascha Kowalczuk ed., *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung: Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR* (Berlijn 1995) 301-334. Idem, *Unabhängige Öffentlichkeit und soziale Bewegungen: Fallstudien über Bürgerbewegungen in Polen und der DDR* (Leverkussen 1996). Idem, 'Eliten, Gegen-Eliten und Generationskonflikte. Zur historisch-vergleichenden Untersuchung neuer Eliten in Ost-Mitteleuropa' in: Arnd Bauerkämper e.a. ed., *Gesellschaft ohne Eliten? Führungsgruppen in der DDR* (Berlijn 1997) 151-192.

en veel individuele vrijheden belangrijke waarden waren. In plaats daarvan zetten de Oost-Duitse groepen pas vrij laat, halverwege de jaren tachtig, expliciet politiek gevoelige thema's als de mensenrechtensituatie op de agenda en bleven ze inspiratie putten uit het socialisme, dat volgens de meesten van hen wel gedemocratiseerd moest worden, maar niet afgeschaft.²⁵ Een ander typisch kenmerk van de Oost-Duitse oppositie is volgens Fehr het gebrek aan samenwerking. Kritische intellectuelen, artistieke dissidenten en het netwerk van onafhankelijke groepen dat onder de bescherming van de protestantse kerk opereerde, leefden langs elkaar heen.²⁶ Zijn bevindingen komen overeen met de conclusies van de verdienstelijke doctoraalscriptie *Opposition in der ČSSR und der DDR - Eine Gegenüberstellung* (2002) van Ann-Kathrin Reichardt.²⁷ Reichardt behandelt de gehele naoorlogse periode tot aan 1989 en geeft een algemeen overzicht van geschiedenis, denkbeelden en actievormen van de oppositiebewegingen in beide landen. Reichardt stelt dat de Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen vaak dezelfde thema's oppakten, maar andere prioriteiten hadden. Voor de Oost-Duitsers waren de dreiging van een nucleair conflict en de militarisering van de samenleving veel belangrijker dan schendingen van de mensenrechten.²⁸ Ook Tomáš Vilímek wijst in een artikel over de Oost-Duitse en Tsjechische oppositie op het belang van de vredeskwestie, die in Oost-Duitse oppositiegroepen lange tijd alle andere thema's overvleugelde.²⁹

Voortbouwend op de inzichten uit deze studies wil dit onderzoek de ideeënwereld van de Tsjechische en Oost-Duitse oppositiebewegingen nader met elkaar vergelijken. De onderzochte periode begint in 1975 bij de ondertekening van de Slotakte van Helsinki, die een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van oppositie tegen het communisme inluidde. 'Helsinki' was het sluitstuk van een langdurig onderhandelingsproces in het kader van de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking van Europa (CVSE), waar de Sovjet-Unie, de Verenigde Staten, Canada en bijna alle Europese landen aan deelnamen.³⁰ In ruil voor erkenning van de naoorlogse grenzen en economische samenwerking verplichtten de Oostbloklanden zich de mensenrechten te respecteren. Dat bood critici kans de communistische regimes op hun beloftes aan te spreken en als gevolg ontstonden er in het gehele Oostblok mensenrechtenbewegingen die zich op de Slotakte van Helsinki beriepen.³¹ Daarmee voltrok zich een al eerder ingezette metamorfose van de oppositie tegen het communisme. In de

²⁵ Fehr, 'Von der Dissidenz zur Gegen-Elite', 320-328..

²⁶ Fehr, 'Eliten, Gegen-Eliten und Generationskonflikte', 154-156.

²⁷ Ann-Kathrin Reichardt, *Opposition in der ČSSR und der DDR - Eine Gegenüberstellung* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie; Universiteit van Bremen 2002). De belangrijkste conclusies van deze scriptie zijn te vinden in: Idem, 'Zwischen Prag und Ost-Berlin. Opposition in der ČSSR und der DDR', *Deutschland Archiv* 36 (2003) nr. 1, 67-75.

²⁸ Reichardt, *Opposition in der ČSSR und der DDR*, 85-87.

²⁹ Tomáš Vilímek, 'Srovnání vývoje, specifických odlišností a podobností opozice v ČSSR a NDR 1968-1989' in: Zdeněk Karník en Michal Kopeček ed., *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu II* (Praag 2004) 271-310, aldaar 279-282.

³⁰ Alleen Albanië en Andorra zaten niet aan tafel.

³¹ Zie voor een overzicht: Rudolf L. Tökes ed., *Opposition in Eastern Europe* (Londen 1979). De invloed 'Helsinki' op de uiteindelijke val van de communistische regimes wordt besproken in: Daniel C. Thomas, *The Helsinki effect. International norms, human rights, and the demise of communism* (Princeton en Oxford 2001).

meeste landen van het Warschaupact maakte ondergronds, op omverwerping van het communistische bewind gericht verzet plaats voor oppositiegroepen die legaal wilden functioneren, de heerschappij van de communistische regimes de facto erkenden en probeerden geleidelijk verandering te bewerkstelligen.³² In Tsjechoslowakije werd het mensenrechteninitiatief *Charta 77*, dat gesteund werd door enkele honderden schrijvers, kunstenaars, theologen en voormalige communistische politici, het bekendste voorbeeld van deze nieuwe vorm van oppositie. In de DDR was mensenrechtenactivisme zoals gezegd minder prominent, hoewel ook daar burgers die naar West-Duitsland wilden emigreren zich gingen beroepen op de Slotakte van Helsinki. Verder werden in deze tijd de eerste tekenen zichtbaar van de ‘politiek alternatieve groepen’, zoals de socioloog Detlef Pollack het circuit van vredes-, milieu en mensenrechtengroepen noemt dat zich binnen de protestantse kerk ontwikkelde en dat in de jaren tachtig, samen met de beweging van mensen die de DDR wilden verlaten, zou uitgroeien tot de belangrijkste vorm van oppositie tegen het SED-regime.³³ In beide landen dus ging de geschiedenis van de oppositie halverwege de jaren zeventig een nieuwe fase in, die zou doorlopen tot aan de val van de communistische regimes in 1989, het logische eindpunt van dit onderzoek.

De ideeën en idealen van de oppositiebewegingen worden in dit onderzoek opgevat als pogingen legitimiteit te verwerven. Legitimiteit is een begrip dat vaak gebruikt wordt in literatuur over de manier waarop regimes macht uitoefenen. In de klassieke definitie van Max Weber is legitimiteit de kwaliteit die een politieke orde het ‘Prestige der Vorbildlichkeit oder Verbindlichkeit’ verleent.³⁴ Regimes kunnen zich met geweld, of de dreiging daarmee, handhaven, maar ze zitten veel steviger in het zadel wanneer ze het gevoel weten te kweken dat hun heerschappij gerechtvaardigd is. Deze legitimiteit is geen statische toestand, maar het resultaat van een permanent proces waarin regimes op allerlei manieren proberen de juistheid en wenselijkheid van hun bewind te onderbouwen.³⁵ Communistische regimes maakten daarbij gebruik van strategieën die men, een indeling van de Britse politicoloog Arfon Rees volgend, zou kunnen verdelen in drie typen: symbolische legitimatie, die verloopt door goede sier te maken met nationale tradities, bepaalde historische gebeurtenissen en personen of door rondom leidersfiguren een persoonlijkheidscultus op te bouwen; ideologische legitimatie, waarmee de aantrekkingskracht van de door het regime voorgestane politieke koers wordt bedoeld; en tot slot prestatieve legitimatie, die bestaat uit zaken als effectief bestuur en het voorzien in materiële behoeftes.³⁶ Oppositiebewegingen ondergroeven deze aanspraken op legitimiteit of plaatsten er op zijn minst vraagtekens bij. Tegelijkertijd moesten ze in een

³² Jan Wielgohs en Detlef Pollack, ‘Comparative perspectives on dissent and opposition to communist rule’ in: Idem ed., *Dissent and opposition in communist Eastern Europe. Origins of civil society and democratic transition* (Aldershot en Burlington 2004) 231-263, aldaar 238-242.

³³ Pollack, *Politischer Protest*, 57-61.

³⁴ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Johannes Winckelmann ed. (Tübingen 1976) 16.

³⁵ Peter Graf Kielmansegg, ‘Legitimität als analytische Kategorie’ in: Wolfgang Seibel e.a. ed., *Demokratische Politik - Analyse und Theorie* (Opladen en Wiesbaden 1997) 62-96, aldaar 62-69.

³⁶ E. Arfon Rees, ‘Leader cults: varieties, preconditions and functions’ in: Balász Apor e.a. ed., *The leader cult in communist dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc* (Basingstoke 2004) 3-26, aldaar 4-5.

samenleving waarin formeel geen plaats was voor onafhankelijke organisaties en kritiek, permanent hun eigen legitimiteit bevechten.

Legitimiteit is bij uitstek een relationeel begrip, het is iets dat geclaimd wordt ten opzichte van een andere partij, vaak voor de ogen van een toekijkend publiek. De oppositiebewegingen moesten hun bestaansrecht op de communistische regimes bevechten, maar probeerden tegelijkertijd steun te verwerven bij de bevolking en ontwikkelden in de onderzochte periode ook in toenemende mate contacten met westerse staten, intellectuelen en organisaties. Daarbij maakten zij gebruik van een divers arsenaal aan argumenten, dat voortkwam uit hun eigen overtuigingen, maar ook voor een belangrijk deel bepaald werd door de wijze waarop de communistische regimes zich legitimeerden. De oppositiebewegingen spraken de communisten aan op hun beloftes en pretenties, die aanknopingspunten boden voor kritiek. Het manco van veel geschiedschrijving over oppositie tegen het communisme is dat ze deze interactie onderbelicht laat.³⁷ Het beeld dat zo ontstaat is vergelijkbaar met de weergave van een dialoog waarbij maar één stem aan bod komt. Door de standpunten, debatten en onderlinge conflicten binnen de oppositie te benaderen vanuit het oogpunt van legitimiteit, wordt hun plaats in de bredere politieke cultuur van de communistische samenlevingen scherper en met meer reliëf in kaart gebracht.

Deze plaatsbepaling zal worden verricht aan de hand van vijf thema's, die chronologisch losjes op elkaar aansluiten, en vooraf worden gegaan door een inleidend hoofdstuk waarin de ontwikkeling van communisme en oppositie in Oost-Duitsland en Tsjechoslowakije tot aan 1975 zullen worden geschetst. Door thema's te kiezen die in alle Oostbloklanden actueel waren, ontstaat een goed beeld van de verschillende keuzes die Oost-Duitse en Tsjechische dissidenten maakten en van de argumenten en tradities waar zij zich van bedienden.

Het eerste en meest voor de hand liggende thema is de houding van de Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen ten opzichte van de communistische ideologie en de omgang met de communistische partij. In een staat waarin geen legale ruimte voor oppositie bestond en non-conformistisch gedrag nauwelijks getolereerd werd, zag elke onafhankelijke organisatie zich gedwongen positie te kiezen ten opzichte van de communistische partij en het marxisme-leninisme. Die stellingname was lang niet altijd volledig afwijzend, niet elke dissident was anticommunist. Afvallige en verstoten partijleden vormden vooral in Tsjechoslowakije een belangrijk deel van de oppositie. Zo werd het marxisme afwisselend genegeerd, verworpen of beschouwd als een in verkeerde handen belande schat.

In het tweede hoofdstuk zal worden bekeken hoe de oppositiebewegingen zich opstelden in het debat rondom vrede en mensenrechten, twee begrippen die de Oost-West dialoog in deze tijd beheersten. Met het CVSE-proces was het Westen begonnen consequent de mensenrechtensituatie in het Oostblok aan te kaarten, wat door de Warschaupactstaten als een inmenging in binnenlandse aangelegenheden werd opgevat. Die zou de door de

³⁷ Een enkele uitzondering zoals het proefschrift van Tom Casier over de verandering van de Sovjetideologie daargelaten Tom Casier, *Over oude en nieuwe mythen. Ideologische achtergronden en repercussies van de politieke omwentelingen in Centraal- en Oost-Europa sinds 1985* (Leuven 1994).

hernieuwde wapenwedloop toch al gespannen internationale situatie onnodig belasten en de kans op een kernoorlog vergroten. ‘Vrede’ en ‘mensenrechten’ werden zo begrippen die tegen elkaar werden uitgespeeld. De westerse mensenrechtenpolitiek verschafte de oppositiebewegingen dekking voor hun activiteiten, maar maakte ze ook kwetsbaar voor het verwijt vijandige mogendheden in de kaart te spelen. De Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen gingen op zeer verschillende wijze om met dit dilemma.

Het beschavingskritische gehalte van de oppositionele debatten staat centraal in het derde hoofdstuk. Om begrijpelijke redenen zijn de oppositiebewegingen in het Oostblok, die bloot stonden aan allerlei vormen van vervolging en intimidatie, vaak in de eerste plaats als politieke protestbewegingen opgevat. Toch omvatte hun boodschap meer dan kritiek op het politieke systeem. In beide landen werd het oppositionele milieu bevolkt door intellectuelen, kunstenaars en activisten die allerlei vraagtekens bij de industriële maatschappij zetten. Deze beschavingskritiek had weliswaar politieke connotaties, maar die konden zich net zo goed tegen de westerse als tegen de communistische staten richten. Gold het Westen voor sommige dissidenten als baken van vrijheid, voor anderen was het een weinig aantrekkelijk voorbeeld van een geperfectioneerde consumptiemaatschappij. Niet voor niets zijn de oppositiegroepen in het Oostblok wel vergeleken met de nieuwe sociale bewegingen die in de jaren zeventig in West-Europa en de Verenigde Staten de kop op staken en problemen als milieuvervuiling, de wapenwedloop en de groeiende armoede in de Derde Wereld aan de orde stelden.³⁸

Het vierde onderwerp bestaat uit de reactie van de Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen op de hervormingen die vanaf 1985 in de Sovjet-Unie plaatsvonden. De nieuwe secretaris-generaal Michail Gorbatsjov belichaamde de hernieuwde hoop op een menselijk socialisme en stelde daarmee de oppositiebewegingen voor lastige keuzes. Zij kregen met Gorbatsjovs perestrojka een handig drukmiddel tegen de orthodoxe Oost-Duitse en Tsjechoslowaakse communisten in handen, maar raakten verdeeld over de betekenis van de nieuwe koers van de Sovjet-Unie voor hun eigen strategie. In de voorafgaande jaren was het geloof in verandering van bovenaf gestaag afgenomen, maar nu hervormers weer goede kansen leken te hebben drong de vraag zich op of het niet zaak was bondgenoten in de communistische partij te gaan zoeken.

In het afsluitende hoofdstuk zal worden stilgestaan bij de uiteindelijke ontmanteling van het communisme. In de herfst van 1989 zagen de Tsjechische en Oost-Duitse dissidenten zich onverwacht geconfronteerd met vragen waar ze in voorafgaande jaren nauwelijks over hadden nagedacht, ofwel uit tactische overwegingen ofwel omdat ze volstrekt irrelevant leken. Hoe zou de nieuwe politieke orde eruit moeten zien, wie mochten daarover meepraten

³⁸ Deze vergelijking werd voor het eerst gemaakt in: Hubertus Knabe, ‘Neue Soziale Bewegungen im Sozialismus. Zur Genesis alternativer Orientierungen in der DDR’, *Kölner Zeitschrift für die Soziologie und Sozialpsychologie* 40 (1988) 551-569. Zie ook: Karl-Werner Brand, ‘‘Neue soziale Bewegungen’ auch in der DDR? Zur Erklärungskraft eines Konzepts’ in: Detlef Pollack en Dieter Rink ed., *Zwischen Verweigerung und Protest. Politischer Protest in der DDR 1970-1989* (Frankfurt am Main en New York 1997) 235-251. Voor een kritiek: Ingrid Miethe, ‘DDR-Opposition als Neue Soziale Bewegung?’ in: Ehrhart Neubert en Bernd Eisenfeld ed., *Macht - Ohnmacht - Gegenmacht. Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR* (Bremen 2001) 121-140. Joppke, *East German dissidents*, 1-3.

en wat voor rol konden de oude elites nog spelen? Al deze kwesties waren van de ene op de andere dag hoogst urgent geworden en deden een groot beroep op het improvisatievermogen van de oppositiebewegingen, die zich een nieuwe rol moesten aanmeten.

‘Oppositie’ is een centraal begrip in dit onderzoek. Over communistische regimes is zeker in de wat oudere literatuur vaak geschreven dat ze geen oppositie kenden, afgezien van enkele kleine illegale groepen die op hun omverwerping uit waren. De term ‘oppositie’ werd gereserveerd voor westerse democratiën waar, beginnend bij het achttiende-eeuwse Engelse parlement, geleidelijk de opvatting was doorgedrongen dat het politieke bestel baat heeft bij geïnstitutionaliseerde tegenspraak door politici die een alternatief voor de regeringspartijen kunnen bieden. Kritiek op het bestuur werd zo een geaccepteerd, legitiem onderdeel van het politieke systeem. In communistische staten is het bestaansrecht van dergelijke oppositie nooit erkend. Toch is de geschiedenis van het communisme vol van oppositie, in reikwijdte variërend van kritiek op bepaalde beleidspunten van de communistische partij tot aan afwijzing van het communistische systeem zelf.³⁹

Wat men onder zulke oppositie verstaat, is bepalend voor het beeld van het communisme in Midden- en Oost-Europa. Gebruikt men een brede definitie, die ook incidentele uitingen van protest en onverschilligheid ten opzichte van de communistische ideologie omvat, dan ontstaat het beeld van wankele regimes met zeer weinig aanhang. Een strikte omschrijving, die alleen fundamentele aanvallen op de communistische regimes tot de oppositie rekent, resulteert in het beeld van een grotendeels passieve bevolking met slechts enkele actieve tegenstanders van het regime. Christoph Kleßmann bijvoorbeeld definieert oppositie als ‘eine zumindest ansatzweise organisierte Form der Abweichung von der herrschenden politischen Linie mit erkennbaren ideologischen und politischen Alternativkonzepten’.⁴⁰ Past men deze definitie toe op de DDR na 1961, dan blijven alleen burgerbewegingen als *Neues Forum* over, die pas in het laatste half jaar van 1989 ontstonden. Zeker in Duitsland, waar het moeizame eenwordingsproces en de nog altijd aanwezige schaduwen van het Derde Rijk een speciale lading geven aan het debat rondom aanpassing en verzet in de DDR, zijn er uitvoerige discussies gevoerd over de betekenis van termen als verzet, oppositie en dissidentie.⁴¹ Die hebben hun neerslag gevonden in zeer uitgebreide definities, die aan de hand van diverse criteria (organisatiegraad, aanhang, politieke intenties,

³⁹ H. Gordon Skilling, ‘Opposition in communist East Europe’ in: Robert Dahl ed., *Regimes and oppositions*. (New Haven 1973) 89-119. Walter Euchner, ‘Einleitung: Opposition als Gegenstand politikwissenschaftlicher Forschung’ in: Idem ed., *Politische Opposition in Deutschland und im internationalen Vergleich* (Göttingen 1993) 7-20, aldaar 8-12.

⁴⁰ Christoph Kleßmann, ‘Opposition und Dissidenz in der Geschichte der DDR’, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 41 (1991) nr. 5, 52-62, aldaar 52-53.

⁴¹ Een overzicht van de debatten is te vinden in: Eberhard Kuhrt ed., *Opposition in der DDR von den 70er Jahren bis zum Zusammenbruch der SED-Herrschaft* (Opladen 1999). Ehrhart Neubert en Bernd Eisenfeld ed., *Macht - Ohnmacht - Gegenmacht. Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR* (Bremen 2001). Ulrike Poppe, Rainer Eckert en Ilko-Sascha Kowalczyk ed. *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung: Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR* (Berlijn 1995).

houding ten opzichte van geweld) een breed geschakeerd beeld van de verschillende vormen van weerstand tegen de communistische regimes geven.⁴²

Dergelijke gedetailleerde typologieën hebben zin omdat ze de vele nuances van de fenomenen oppositie en verzet belichten, maar blijken in de praktijk vaak niet goed bruikbaar omdat de onderzochte groepen en personen zich moeilijk in terminologische hokjes laten stoppen. Robert Havemann, ooit stalinist, werd in de jaren vijftig en zestig binnen de SED een pleitbezorger van een marxistisch revisionisme, knoopte rond 1980, toen hij de partij allang was uitgezet, banden aan met christelijke pacifisten en ontwikkelde zich tegen het eind van zijn leven tot een voorstander van een parlementaire democratie. Al te specifieke definities doen geen recht aan zulke breuken en tegenstrijdigheden. Wel dient er bij het definiëren van oppositie rekening te worden gehouden met drie criteria, die allen weer hun eigen haken en ogen hebben. Vanzelfsprekend wordt er bij het afbakenen van oppositie vaak naar de bedoelingen van de betrokkenen gekeken. In die visie bestaat de oppositie uit de zelfverkleerde tegenstanders van het regime, mensen die doelbewust in actie komen om het communistisch systeem te ondermijnen of zijn macht in te perken. De historicus Hubertus Knabe wijst er echter terecht op dat sommige personen en groepen die op grond van hun activiteiten overduidelijk tot de oppositie tegen het communisme gerekend moeten worden, zich uit tactische of principiële overwegingen expliciet tegen die benaming hebben verzet.⁴³ Diverse Oost-Duitse alternatieve groepen beschouwden zichzelf in de eerste plaats als bezorgde burgers, niet als uitdagers van de SED. De Tsjechische mensenrechtenbeweging *Charta 77* verklaarde herhaaldelijk niets met politiek te maken te hebben en Václav Havel, toch één van de bekendste tegenstanders van het communistisch regime, schreef in zijn beroemde essay *De macht der machtelozen* (1978) dat hij weinig op had met etiketten als ‘oppositie’ en ‘dissident’.⁴⁴

Een andere benaderingswijze is te kijken naar degenen die door de communistische machthebbers zelf als vijanden werden beschouwd en die zij met veel energie lieten opsporen en vervolgen. Ook daar kleven echter bezwaren aan. Niet alle politieke tegenstanders werden op dezelfde manier aangepakt. Juist bekende dissidenten genoten vaak een zekere speelruimte en konden zich uitspraken en acties veroorloven waarvoor anderen in de gevangenis zouden belanden. In sommige gevallen werden dissidenten zelfs bewust ongemoeid gelaten om twijfel te zaaien over hun betrouwbaarheid. Een volgende complicerende factor bij het hanteren van de criteria van het regime zelf is dat de omvang van de oppositie dan erg groot kan worden. In bepaalde periodes werd namelijk gedrag gecriminaliseerd dat niet direct tegen

⁴² Zie bijvoorbeeld: Ilko-Sascha Kowalczyk, ‘Von der Freiheit, Ich zu sagen. Widerständiges Verhalten in der DDR’ in: Poppe, Eckert en Kowalczyk ed., *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung*, 123-141.

⁴³ Hubertus Knabe, ‘Was war die ‘DDR-Opposition’? Zur Typologisierung des politischen Widerspruchs in Ostdeutschland’, *Deutschland Archiv* 29 (1996) 184-198.

⁴⁴ Václav Havel, ‘Moc bezmocných’ (1978) in: Idem, *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970-1989. Dálkový výslech* (Praag 1999) 224-330, aldaar 268-278. Nederlandse vertaling: Idem, *Poging om in de waarheid te leven* (Amsterdam 1991) 44-53.

het communistische bewind gericht was, zoals het luisteren naar bepaalde muziek of het dragen van opvallende kleding.⁴⁵

Een ander fundamenteel probleem wordt opgeworpen door onderzoekers die menen dat er te veel aandacht uitgaat naar groepen en personen die weliswaar duidelijk afstand namen van het communisme, maar daarmee nauwelijks iets bereikten. Het zou zinvoller zijn om naar handelingen te kijken waarmee, ongeacht de achterliggende bedoelingen, de macht daadwerkelijk werd beperkt. Deze discussie speelde al eerder met betrekking tot verzet, oppositie en afwijkend gedrag in het Derde Rijk. In het voetspoor van het debat over de vraag in hoeverre de DDR met het Derde Rijk kan worden vergeleken, werden concepten uit dit eerdere onderzoek toegepast op de DDR.⁴⁶ Het ging daarbij vooral om het door Martin Broszat geïntroduceerde begrip 'resistentie', waarmee hij de 'wirksame Abwehr, Begrenzung, Eindämmung der NS-Herrschaft oder ihres Anspruches, gleichgültig von welchen Motiven, Gründen und Kräften her' bedoelde.⁴⁷ Aan de hand van het verwante begrip *Eigensinn* zijn inmiddels bepaalde arbeidersmilieus en religieuze gemeenschappen bestudeerd die, zonder duidelijke politieke aspiraties te hebben, betrekkelijk immuun tegen communistische indoctrinatie bleken.⁴⁸

Hoe verhelderend het ook is de 'grenzen van dictatuur' op deze manier in kaart te brengen, het kan geen vervanging zijn voor onderzoek naar de idealen en beweegredenen van de mensen die wel bewust de confrontatie met de communistische regimes zochten.⁴⁹ Zeker in het geval van de Oost-Duitse oppositie bestaat er bovendien veel controverse over hun intenties. Christof Geisel laat in *Auf der Suche nach dem dritten Weg. Das politische Selbstverständnis der DDR-Oppositionellen in den 80er Jahren* (2005) zien dat de meeste mensen die in de Oost-Duitse onafhankelijke groepen actief waren, maar weinig van West-Duitsland moesten hebben en grote moeite met de eenwording hadden.⁵⁰ Ze kunnen volgens Geisel daarom moeilijk als wegbereiders worden gezien van het huidige verenigde Duitsland, dat op de leest van de oude Bondsrepubliek is geschoeid. Daartegenover staan auteurs als Ehrhart Neubert, zelf afkomstig uit de Oost-Duitse onafhankelijke vredesbeweging en auteur van het standaardwerk *Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989* (1996), die pleit

⁴⁵ Knabe, 'Was war die 'DDR-Opposition'?', 186-190.

⁴⁶ Een uitgebreid overzicht van dit debat valt te vinden in: Jens Mecklenburg en Wolfgang Wippermann ed., *'Roter Holocaust'? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus* (Hamburg 1998) en Horst Möller ed., *Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Debatte um das 'Schwarzbuch des Kommunismus'* (München en Zürich 1999). Over de toepasbaarheid van concepten uit het onderzoek naar het nationaal-socialisme op de DDR: Rainer Eckert, 'Die Vergleichbarkeit des Unvergleichbaren. Die Widerstandsforschung über die NS-Zeit als methodisches Beispiel', in: Poppe, Eckert en Kowalczyk, *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung*, 68-84.

⁴⁷ Martin Broszat, 'Resistenz und Widerstand. Eine Zwischenbilanz des Forschungsprojekt 'Widerstand und Verfolgung in Bayern 1933-1945' in: Idem, *Nach Hitler. Der Schwierige Umgang mit unserer Geschichte. Beiträge von Martin Broszat*. Hermann Graml en Klaus-Dietmar Henke ed. (München 1987) 68-91, aldaar 75-76.

⁴⁸ Thomas Lindenberger ed., *Herrschaft und Eigensinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR* (Keulen 1999). Christoph Kleßmann, 'Opposition und Resistenz in zwei Diktaturen in Deutschland', *Historische Zeitschrift* 262 (1996) 453-479.

⁴⁹ Richard Bessel en Ralph Jessen ed., *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR* (Göttingen 1996).

⁵⁰ Christof Geisel, *Auf der Suche nach dem dritten Weg. Das politische Selbstverständnis der DDR-Oppositionellen in den 80er Jahren* (Berlijn 2005).

voor een typologie van oppositie die ‘die Wahl der politischen Mittel und der diesen schon innewohnenden Zwecke und Ziele’ als criterium neemt.⁵¹ De Oost-Duitse oppositie mocht dan misschien niet erg nationaal gezind zijn geweest en illusies over een hervormd socialisme hebben gekoesterd, ze hanteerde wel bepaalde middelen, zoals een strikt legalistische, vreedzame werkwijze, een basisdemocratische organisatie en onafhankelijke, niet door de staat gecontroleerde publicaties en bijeenkomsten, waarin de principes van een democratische rechtsstaat als het ware voorgeprogrammeerd waren. Volgens Neubert legden de oppositiegroepen op deze manier, of ze zich daar nu bewust van waren of niet, in feite de fundamenten van een samenleving die met de Duitse eenwording werkelijkheid zou worden. In die zin, meent hij, was de Duitse eenheid wel degelijk de bekroning op het werk van de oppositiegroepen. Deze redenering is op veel kritiek gestuit van andere oudgedienden uit de oppositie die, verzameld in de bundel *Das war doch nicht unsere Alternative* (1999), erop wijzen dat de meeste Oost-Duitse oppositiegroepen plannen steunden voor een gedemocratiseerd maar onafhankelijk Oost-Duitsland, dat een alternatief voor de kapitalistische Bondsrepubliek had moeten bieden.⁵² In hun optiek was de aansluiting bij West-Duitsland geen overwinning, maar de ultieme nederlaag.

In Tsjechië woedt een minder heftige, maar vergelijkbare discussie over de motieven van de dissidenten. Daarin draait het om *Charta 77*, dat niet genoeg afstand van het communisme zou hebben genomen. *Charta* probeerde immers herhaaldelijk via open brieven met de autoriteiten in gesprek te komen en bestond voor een aanzienlijk deel uit (ex-) communisten, die de droom van een democratisch socialisme nieuw leven wilden inblazen. Van ‘echte’ oppositie zou daarom geen sprake zijn geweest, beweren vooral mensen uit de hoek van politieke gevangenen uit de jaren vijftig, die hun eigen, strikt anticommunistische vorm van verzet veel consequenter vinden.⁵³ Anderen wijzen erop dat de betekenis van *Charta* juist bestond uit de samenwerking van mensen met verschillende politieke overtuigingen voor de zaak van de mensenrechten, niet uit een bepaald politiek programma. Sommige chartisten mochten dan inderdaad op een reprise van de Praagse Lente hebben gehoopt, dat was niet het doel van *Charta* zelf.⁵⁴ De historiografie over zulke kwesties is gecompliceerd omdat veel Tsjechische historici hier meer als tijdgenoot dan als wetenschapper over schrijven.⁵⁵ Hetzelfde geldt voor de publieke arena, waar politiek

⁵¹ Ehrhart Neubert, ‘Was waren Opposition, Widerstand und Dissidenz in der DDR? Zur Kategorisierung politischer Gegnerschaft’ in: Eberhard Kuhrt ed., *Opposition in der DDR von den 70er Jahren bis zum Zusammenbruch der SED-Herrschaft* (Opladen 1999) 17-46, aldaar 33. Idem, *Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989* (Berlijn 1996).

⁵² Bernd Gehrke en Wolfgang Rüdtenklau ed., ‘...das war doch nicht unsere Alternative’. *DDR-Oppositionelle zehn Jahre nach der Wende* (Münster 1999). Zie voor deze discussie ook: Stefan Wolle, ‘Revolution ohne Helden. Die friedliche Herbstrevolution des Jahres 1989 und ihre Protagonisten’, *Horch und Guck* 14 (2005) nr. 1, 1-7. Wolfgang Templin, ‘1989 – Rückfragen an eine Revolution’, *Horch und Guck* 52 (2005) nr. 4, 17-22.

⁵³ Françoise Mayer, *Les Tchèques et leur communisme* (Parijs 2004) 184-185.

⁵⁴ De geschiedenis van de oprichting van *Charta* en haar verschillende bloedgroepen is nog steeds het best beschreven in: H. Gordon Skilling, *Charter 77 and human rights in Czechoslovakia* (Londen 1981).

⁵⁵ Pavel Kolář en Michal Kopeček, ‘A difficult quest for new paradigms: Czech historiography after 1989’ in: Sorin Antohi, Balázs Tréncsenyi, Péter Apor ed., *Narratives Unbound. Historical studies in post-communist Eastern Europe* (Budapest 2007) 173-248, aldaar 217-223.

gemotiveerde meningen over de oppositie tegen het communisme een vast bestanddeel van het debat zijn geworden.⁵⁶

Het negeren van intenties levert dus een vertekend beeld op. Hetzelfde gebeurt wanneer de bijzondere politieke context van oppositiebewegingen tegen het communisme buiten beschouwing wordt gelaten. Die context zorgde er namelijk voor dat de betekenis van deze bewegingen verder reikte dan hun vaak bescheiden omvang doet vermoeden. Deze paradox heeft te maken met de voor het communisme kenmerkende neiging elk aspect van de samenleving te willen regisseren. Hoewel totalitarismetheorieën, met hun nadruk op de repressieve kanten van het communisme, na 1989 veelvuldig als relict van de Koude Oorlog terzijde zijn geschoven, geven zij nog altijd een goed beeld van deze voor communistische regimes typerende eigenschap.⁵⁷ Wel is het cruciaal te beseffen dat de pretentie van alomvattende beheersing in de praktijk nooit volledig werd waargemaakt. Zelfs in de Sovjet-Unie onder Stalin kon een instituut als de orthodoxe kerk overleven en werd Orwells *Big brother*-visioen niet gerealiseerd. De intensiteit en de middelen waarmee de communistische regimes hun heerschappij aan de samenleving wilden opleggen, varieerde per land en per periode, maar alleen de ambitie van totale controle maakt begrijpelijk waarom ook op het oog onschuldige uitingen van non-conformistisch gedrag in communistische landen werden vervolgd. Traditionele autoritaire regimes kennen zo'n ideologische zendingsdrang niet en hoeven zich daarom niet bedreigd te voelen door onafhankelijke verenigingen of publicaties, zolang die hun feitelijke politieke en militaire macht niet in gevaar brengen. Communistische staten daarentegen zijn wel opgevat als een *Konsensdiktatur*, die stoelt op de illusie dat aan alle sociale tegenstellingen een einde is gekomen.⁵⁸ De communistische partij zou de belichaming zijn van deze sociale harmonie, die in theorie alle oppositie overbodig maakte. Elk afwijkend, niet door de partij geregisseerd geluid verstoorde dit met veel moeite geconstrueerde beeld. Als gevolg hiervan was de plaats waar iets gezegd, geschreven of gedaan werd, soms belangrijker dan de boodschap. Een gedicht van een officieel erkende auteur kreeg een andere betekenis wanneer het op een lezing in een kerk werd voorgedragen of in een ondergronds blad afgedrukt. Omgekeerd konden er in sommige officiële publicaties, zoals het Oost-Duitse tijdschrift *Sinn und Form*, behoorlijk kritische artikelen over bepaalde

⁵⁶ Zie bijvoorbeeld de veelvuldige schampere uitlatingen van de huidige Tsjechische president Václav Klaus over de dissidenten, onder andere in: Václav Klaus, 'Spor s komunistickou ideologií a praxí si neulehčujme lacinou rétorikou', *Lidové noviny* (26 april 2003).

⁵⁷ Zie voor een geschiedenis van het begrip: Abbott Gleason, *Totalitarianism: the inner history of the Cold War* (New York 1995). Een overzicht van de debatten is te vinden in: Paul Luykx, 'Een concept ondermijnd. Nieuwe literatuur over totalitarisme', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 110 (1997) 500-529. Anthony J. Nicholls, 'Historians and totalitarianism. The impact of German Unification', *Journal of Contemporary History* 36 (2001) nr. 4, 653-661. Achim Siegel ed., *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus* (Keulen en Weimar 1998). Wolfgang Wippermann, *Totalitarismustheorien: die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute* (Darmstadt 1997). Bijzonder kritisch is: Mary Fulbrook, 'Approaches to German contemporary history since 1945: Politics and paradigms', *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, Online-Ausgabe*, 1 (2004), nr. 1, 11-13. [<http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Fulbrook-1-2004>, geraadpleegd op 8 december 2004].

⁵⁸ Martin Sabrow, 'Der Konkurs der Konsensdiktatur: Überlegungen zum inneren Zerfall der DDR aus kulturgeschichtlicher Perspektive' in: Konrad H. Jarausch en Martin Sabrow ed., *Weg in den Untergang: der innere Zerfall der DDR* (Göttingen 1999) 83-116, aldaar 90-91.

kanten van de DDR verschijnen. Maar zodra iemand ervoor koos iets in een samizdatuitgave of in westerse media te publiceren, dan was hij van problemen verzekerd, los van de inhoud.

Onafhankelijke uitingen en acties konden in communistische samenlevingen een betekenis aannemen die ver af lag van de oorspronkelijke bedoeling. Pollack probeert deze dubbelzinnigheid te vangen in de term ‘politiek alternatieve groepen’, waarmee hij doelt op groepen die zich niet direct met politieke vraagstukken bezig hielden, zich vaak ook niet van de eigen politieke brisantie bewust waren, maar alleen al door hun bestaan de communistische overheersing van de publieke ruimte ondermijnden.⁵⁹ Dit begrip is vooral geschikt voor de DDR in de jaren tachtig, toen dit soort groepen veel vaker voorkwam dan expliciet politieke oppositie. De historicus Patrik von zur Mühlen houdt het bij ‘oppositie’, een etiket dat veel van de door hem beschreven groepen weliswaar verwierpen, maar dat hen ongewild door de communistische regimes werd opgedrukt.⁶⁰ Beide auteurs erkennen dat er aan verzet en oppositie tegen communistische regimes veel verschillende kanten en tegenstrijdigheden kleven, die vaak vloeiend in elkaar overlopen en daarom moeilijk met scherp afgebakende begrippen te beschrijven zijn. In navolging van hen zal er in dit onderzoek een brede definitie van termen als ‘oppositie’ en ‘dissident’ worden gehanteerd. Onder ‘dissidenten’ worden diegenen verstaan die openlijk en consequent hun onvrede uiten met het regime of met het beleid van het regime, vaak op demonstratieve wijze, zonder dat daar noodzakelijkerwijs eigen machtsaanspraken of alternatieve politieke programma’s aan verbonden zijn. Onder ‘oppositie’ wordt het in georganiseerde vorm uiten van dergelijke onvrede verstaan.⁶¹ In beide gevallen wordt het communistische monopolie op de publieke sfeer doorbroken en bestaat de intentie een publiek te bereiken, hoe miniem ook. Dat kan in woord en geschrift gebeuren, maar ook met acties als het verspreiden van pamfletten of het verstoren van officiële manifestaties. Daarom zullen niet alleen dissidente intellectuelen aan bod komen, die de macht vooral vanachter hun schrijftafel onder vuur namen, maar ook groepen die als sociale bewegingen kunnen worden beschouwd en met demonstratieve acties probeerden de bevolking te mobiliseren.

Aangezien het in dit onderzoek om het zelfbeeld van oppositiegroepen gaat, vormen de uitingen van de groepen het voornaamste bronnenmateriaal. De aandacht gaat daarbij in de eerste plaats uit naar publicaties van deze groepen, zoals tijdschriften, manifesten en verklaringen. De schriftelijke nalatenschap, die is geraadpleegd in het Berlijnse Matthias-Domaschk-Archiv en de Tsjechische instellingen Libri Prohibiti, Ústav pro soudobé dějiny (Instituut voor contemporaine geschiedenis) en het Československé dokumentační středisko (Tsjechoslowaaks Documentatiecentrum), levert echter voor de twee landen in kwestie niet evenveel op. Er werden in de DDR veel minder samizdatbladen gemaakt dan in Tsjechoslowakije, waardoor de debatten en overtuigingen van de Oost-Duitse groepen op

⁵⁹ Pollack, *Politischer Protest*, 57-61.

⁶⁰ Patrik von zur Mühlen, *Aufbruch und Umbruch in der DDR. Bürgerbewegungen, kritische Öffentlichkeit und Niedergang der SED-Herrschaft* (Bonn 2000) 36-41.

⁶¹ Jacques Rupnik, ‘Dissent in Poland 1968-1978: the end of revisionism and the rebirth of the Civil Society’ in: Rudolf L. Tökes ed., *Opposition in Eastern Europe* (Londen en Oxford 1979) 60-111, aldaar 61.

basis van alleen deze bladen niet goed zijn te reconstrueren. Dit gemis wordt enigszins gecompenseerd door de immense archieven van de Stasi, de Oost-Duitse geheime dienst, die een schat aan informatie over de DDR-oppositie bevatten. Op basis van deze archieven is inmiddels een aanzienlijke hoeveelheid secundaire literatuur verschenen, waar in dit onderzoek veelvuldig gebruik van zal worden gemaakt.